

Original Article

Family drawings for psychological analysis of children living in normal and single-parent families

---

Abstract

Introduction: This study was planned to compare family drawings created by children aged 5 to 10 years living in single parent and normal families.

Materials and Methods: This descriptive study was conducted in spring 2009 in Sanandaj city, western part of Iran. The study was performed on 160 children (60 preschool and 100 elementary school children) aged 5 to 10 years. Eighty single parent children were selected based on systematic cluster sampling. Also 80 Normal children were randomly selected among normal families in Sanandaj. Subjects were assessed by Corman family drawing test. The children were free in their family drawings. The information remained confidential and they were analyzed using the descriptive indices plus chi square, t-dependent and Kolmogorov-Smirnov tests.

Results: Children who are grown in single-parent families, comparing to children of normal families, had more tendency to exhibit emotional reactions in their drawings, for instance eliminate themselves or some parts of their body ($P=0.001$), eliminate one of the parents ($P=0.001$), draw their parents separately ($P=0.017$) and use less variety of coloration ($P=0.001$).

Conclusion: Single parent children show some emotional reactions in their family drawings, different from drawings created by children with normal family.

Keywords: Drawing, Family, Single parent family

---

*Ata Shakerian

MS.c. in consultant,
Instructor of Islamic Azad
University, Sanandaj, Iran

*Corresponding Author:

Department of psychology,
Azad University, Branch of
Sanandaj, Pasdaran Ave,
Sanandaj, Iran
shakerian1345@yahoo.com
Tel: +988713289413

Received: Jun. 10, 2009

Accepted: Nov. 11, 2009

Acknowledgement:

This study was reviewed and approved by the research committee of Azad University, Branch of Sanandaj. The study has been supported by no grant and the authors have acquired no benefit from the results.

Vancouver referencing:

Shakerian A. Family drawings for psychological analysis of children living in normal and single-parent families. *Journal of Fundamentals of Mental Health* 2010; 11(4): 312-21.

مقاله‌ی پژوهشی

مقایسه‌ی ترسیم خانواده جهت تحلیل روان‌شناختی کودکان در خانواده‌های عادی و تک‌والدی

خلاصه

عطا شاکریان*

کارشناس ارشد مشاوره- عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی سنندج، ایران

مقدمه: پژوهش حاضر جهت مقایسه‌ی نتایج آزمون ترسیم خانواده در کودکان ۵ تا ۱۰ ساله در خانواده‌های تک‌والدی و عادی طراحی شد.

روش کار: این پژوهش توصیفی در بهار ۱۳۸۷ در سنندج انجام گرفت. صد و شصت کودک ۵ تا ۱۰ ساله، شامل ۶۰ کودک پیش‌دستانی و ۱۰۰ کودک دبستانی مورد مطالعه قرار گرفتند. هشتاد کودک از خانواده‌های تک‌والدی، به روش نمونه‌گیری سیستماتیک خوشه‌ای و ۸۰ کودک از خانواده‌های عادی سنندجی بصورت تصادفی انتخاب شدند. آزمودنی‌ها توسط آزمون ترسیم خانواده‌ی کرمن مورد سنجش قرار گرفتند. آن‌ها در ترسیم نقاشی خانواده آزاد بودند. اطلاعات محرمانه باقی ماند و با استفاده از شاخص‌های توصیفی و آزمون‌های مجذور خی، تی وابسته و کولموگروف اسمیرنوف مورد تحلیل قرار گرفت.

یافته‌ها: کودکان خانواده‌های تک‌والدی بیشتر از کودکان خانواده‌های عادی در ترسیم‌های خود واکنش‌های عاطفی نسبت به خانواده از جمله حذف خود و اعضای بدن ($P=0/001$)، حذف یکی از والدین ($P=0/001$)، ترسیم والدین با فاصله ($P=0/017$) و تنوع رنگ کمتر ($P=0/001$) را بروز می‌دهند.

نتیجه‌گیری: کودکان خانواده‌های تک‌والدی در ترسیم خانواده خود واکنش‌های عاطفی متفاوت با کودکان خانواده‌های عادی نشان می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: ترسیم، خانواده، خانواده تک‌والدی، کودکان، نقاشی

*مؤلف مسئول

ایران، سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، گروه روان‌شناسی - خیابان

پاسداران - صندوق پستی ۶۱۸

تلفن: ۰۸۷۱-۳۲۸۹۴۱۳

shakerian1345@yahoo.com

تاریخ وصول: ۱۳۸۸/۳/۲۰

تاریخ تایید: ۱۳۸۸/۸/۲۰

بی‌نوشت:

این مطالعه با تایید کمیته‌ی پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج و بدون حمایت مالی نهاد خاصی انجام پذیرفته و با منافع نویسنده ارتباطی نداشته است. از همکاری بی‌دریغ خانم‌ها شکیبیا و پاک‌نهاد و تمام کودکان و معلمان مراکز پیش‌دستانی و دبستانی و بهزیستی شهرستان سنندج سپاسگزاری می‌شود.

مقدمه

فعالیت هنری نقطه‌ی شروعی برای بزرگسالان است تا شاهد تکامل نقاشی‌های کودکان باشند و ببینند که آنان چگونه از رنگ‌ها و شکل‌ها برای انتقال احساسات خود استفاده می‌کنند. در این فعالیت به کودک گفته می‌شود که تصویر خانواده خود را ترسیم نماید (۴) هر چند معنایی که کودکان از نقاشی‌های خود دارند به گونه‌ای است که بزرگسالان قادر به درک آن نخواهند بود (۹).

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهند که نقاشی خانواده برای تشخیص مشکلات خانوادگی روش مناسبی بوده و خانواده موثرترین عامل محیطی است که نقاشی کودک را تحت تاثیر قرار می‌دهد (۱۰). نتایج ترسیم‌های دو گروه کودکان خانوادگی تک والدی و عادی نشان می‌دهد که نقاشی‌های کودکان به طور قابل توجهی با واقعیت‌های زندگی آنان همخوانی دارد (۱۱).

در نقاشی خانواده برای گرفتن نتیجه‌ی بهتر از کودک خواسته می‌شود که تصویر خانواده‌ای به جز خانواده‌ی خود را نقاشی کند. به این ترتیب توجه کودک از خانواده‌اش دور شده و با آرامش بیشتری گرایش‌های درونی خود را نقاشی می‌کند. ولی در هر حال تصویری که او می‌کشد مربوط به خانواده‌اش خواهد بود زیرا به نظر او خانواده‌اش تنها خانواده‌ای است که می‌شناسد و در آن زندگی کرده است (۱۲).

یافته‌های پژوهشی ایپولیتو^۱ بر روی دو گروه کودکان تک والدی و عادی ایتالیایی با استفاده از آزمون ترسیم خانواده‌های کرومن نشانگر آن است که کودکان خانواده‌های عادی بیشتر از رنگ‌های شاد، ارزنده‌سازی^۲، ترسیم والدین با هم و حضور خود در نقاشی استفاده نمودند در حالی که در ترسیم‌های کودکان خانواده‌های تک‌والدی، سطح پایین اعتماد به نفس، استفاده از رنگ‌های سرد یا تحویل نقاشی بدون رنگ، حذف اعضای بدن و حذف یکی از والدین، مشخص بود. نتایج دیگر نشان داد که فعالیت‌های ترسیمی کودکان خانواده‌های تک‌والدی متناسب با سن طبیعی آن‌ها نبوده است (۱۱).

نقاشی کودکان نمودی از تجربه‌ی زندگی واقعی آنان است (۱) و از طریق آن خواست‌ها و مشکلات آنان به شکل خلاق و مطلوب منعکس شده و در نتیجه سلامت روانی آن‌ها در حد زیادی تامین می‌شود. نقاشی کودکان تحت تاثیر محیط زندگی و تجربیاتی است که در محیط مدرسه کسب می‌کنند (۲) و به آن‌ها در سازمان دادن به اندیشه‌ها و معنی بخشیدن به تجارب‌شان کمک می‌کند (۳). کودکان در هر سنی که باشند از نقاشی به عنوان راهی برای ابراز وجود و ارتباط با محیط پیرامون استفاده می‌کنند. نقاشی و تصاویری که کودک از آن استفاده می‌کند بیانگر تعارضات درونی و عواطف وی است (۴) و کودک را قادر می‌سازد تا ضمن بیان تجارب خود، تفکرات، ترس‌ها، رویاها و ایده‌هایش را به شیوه‌ای امن، کامل و واقعی بروز دهد که این امر منجر به توسعه‌ی مهارت‌های ارتباطی و ابراز وجود می‌شود (۵).

نقاشی یکی از انواع زبان‌هایی است که کودکان از طریق آن می‌توانند در مورد دنیای خویش با خود و با دیگران حرف بزنند. از این رو فعالیت ترسیمی، شبیه یک نمایش خیال‌پردازانه است (۶) و کودکان از طریق فعالیت‌های ترسیمی احساسات، عواطف، ایده‌ها و تجارب خود را بیان می‌نمایند (۷). نقاشی به عنوان شکلی از داستان‌سرایی است که کودکان را قادر می‌سازد داستان‌های خود را از طریق یک شکل توسعه یافته از ارتباطات با تمرکز بر صحبت کردن در مورد نقاشی‌های خود بیان نمایند (۷). نقاشی کودکان اغلب فراتر از مرحله‌ی کلامی پیش می‌رود و به واقعی‌سازی عمیق و ظهور آن برای کودک و هم‌چنین سازگاری با واقعیت‌یابی کمک می‌کند (۵).

به نظر می‌رسد مصاحبه‌ی ساده با کودک به نحو واضح و روشن احساسات واقعی او را نسبت به خانواده‌اش نمایان نمی‌سازد زیرا کودک از مقاصد جستجوگرانه‌ی بزرگسالان به خوبی آگاه است. برعکس هنگامی که او افراد خانواده‌اش را در نقاشی نشان می‌دهد خود را کمتر کنترل نموده و با آزادی تمام ترس‌ها، تمایلات، احساسات، جاذبه‌ها و تردیدهایش را بیان می‌کند (۸). نقاشی خانواده به عنوان یک

^۱Ippolito^۲Valuation

ارزیابی معلم از کیفیت روابط و سازگاری با مدرسه، رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد (۱۹).

در پژوهش‌های دیگر بین نقاشی کودکان با شرایط نامطلوب خانوادگی در مقایسه با کودکان خانواده‌های عادی تفاوت‌هایی وجود دارد. از جمله این تفاوت‌ها، تحویل بدون رنگ نقاشی و بروز تمایلات منفی نسبت به خانواده، استفاده از رنگ‌های سرد و حذف اعضای بدن و اجزای صورت بوده است (۲۰).

بر اساس نتایج یک مطالعه کودکانی که در یتیم‌خانه‌ها زندگی می‌کنند شکل خانه را مانند کودکان دیگر ترسیم نموده و ترسیم خانه در نقاشی آنان یک حالت هرج و مرج را به بیننده منتقل می‌کند (۲۱).

هدف از این پژوهش مطالعه‌ی واکنش‌های عاطفی کودکان نسبت به خانواده و اعضای آن و بررسی فهم و شناخت آنان از وضع موجود خانواده است که به صورت مقایسه‌ای بین دو گروه کودکان عادی و تک‌والدی در دو مقطع سنی پیش‌دبستانی و دبستان با استفاده از آزمون کورمن^۵ انجام شده است.

می‌توان ادعا نمود در سال‌های اخیر در تحقیقات موجود داخلی برای اولین بار بر روی این موضوع، پژوهشی صورت گرفته است که در مطالعات خارجی نزدیک به موضوع مطالعات ایپولیتو می‌باشد که در آن فقط مقطع سنی دوره دبستان بررسی شده است.

فرض اساسی در این پژوهش آن است که نقاشی‌های کودکان خانواده‌های عادی با خانواده‌های تک‌والدی تفاوت دارد و این تفاوت در دو قسمت چهارچوب و محتوای نقاشی است.

قسمت اول یعنی خطوط، فضا و رنگ که در تمام نقاشی‌ها وجود دارد و نشانگر خصوصیات عمومی مشخص کودک است و قسمت دوم محتوای نقاشی است که اشاره به عواملی مانند بی‌ارزش کردن (حذف افراد خانواده، فاصله‌ی بین اشخاص در نقاشی، در مصاحبه نام فردی را به زبان نیاوردن) و ارزنده‌سازی (برجسته نمودن اشخاص)، حذف خود، حذف اعضای بدن و اضافه نمودن شخصیت‌های دیگر می‌باشد.

⁵ Corman

بررسی‌های انجام شده بر روی ۴۱ کودک خانواده‌های طلاق حاکی از آن است که کودکانی که تحت تاثیر خانواده‌های مادرمدار^۱ بوده‌اند، پدر را از نقاشی‌های خود حذف نموده‌اند (۱۳). به نظر ایپولیتو نشانگان مشکلات عاطفی به صورت ترسیم خصمانه‌ی^۲ تصاویر، اشکال غیرقابل تشخیص و رسم حیوانات، استفاده از رنگ‌های تیره یا عدم حضور رنگ، شکل‌های معلق در کاغذ، ترسیم با فاصله‌ی افراد و به طور کلی عدم ثبات و امنیت در نقاشی کودکان تک‌والدی دیده می‌شود (۱۱).

در ترسیم‌های کودکان خانواده‌های دارای ناپدری و نامادری، اعضای خانواده به صورتی عجیب و غریب نقاشی می‌شوند و در ترسیم آن‌ها نشانه‌ای از صمیمیت و ارتباط در بین اعضای خانواده دیده نمی‌شود (۱۴). یافته‌های قاسم‌زاده نشان‌دهنده‌ی بروز نگرش منفی این کودکان نسبت به خانواده در نقاشی‌های آن‌ها است (۱۵). مطالعه‌ی چرنی^۳ و همکاران بر روی نقاشی خانواده‌ی کودکان سنین ۵ تا ۱۳ ساله نشانگر آن است که بین جنسیت، سن، خصوصیات و جزئیات نقاشی خانواده ارتباط وجود دارد. همچنین بین نقاشی‌های دختران و پسران تفاوت مشهودی در زمینه‌ی تناسب شکل و نحوه‌ی رسم لباس در نقاشی دیده می‌شود (۱۶).

مطالعات دیگر بر روی نقاشی کودکان حاکی از آن است که اندازه‌ی نقاشی کودکان تحت تاثیر شرایط روحی و روانی آنان متفاوت است. کودکانی که شرایط روانی مطلوبی داشته‌اند نقاشی را در اندازه‌ی بزرگتری نسبت به کودکان دارای محیط نامناسب و شرایط روانی منفی هستند ترسیم می‌کنند (۱۷).

نتایج مطالعه‌ی دیگری بر روی ۲۵۳ نفر از کودکان سنین ۴ تا ۱۱ ساله نشان می‌دهد که تنوع رنگ در نقاشی کودکانی که موضوعات خوشایند و مثبت را در نقاشی ترسیم می‌کنند بیشتر دیده می‌شود (۱۸).

مطالعات هاریسون، کلارک و یونگر^۴ بر روی نقاشی کودکان ۶ ساله اشاره به این نکته دارد که بین نقاشی‌های کودکان و

¹Mother Custody Families

²Hostile

³Cherney

⁴Harrison, Clarke, Ungerer

روش کار

روش بررسی در این پژوهش، توصیفی و از نوع پس رویدادی است. جامعه‌ی آماری شامل کودکان ۵ تا ۱۰ ساله (دختر و پسر) شهرستان سنندج است که در بهار سال ۱۳۸۷ انتخاب شده‌اند. حجم نمونه با استفاده از فرمول برآورد حجم نمونه‌ی کوکران، نسبت خصیصه‌های ترسیم خانواده‌ی کودکان و خطای برآورد $d=0/08$ برابر ۱۶۰ نفر برآورد می‌شود یعنی این حجم نمونه با اطمینان ۹۵ درصد و خطای نمونه‌گیری کمتر از ۰/۰۸ خواهد بود.

در این پژوهش ۶۰ نفر دختر و پسر از دوره‌ی پیش‌دبستانی و آمادگی از ۶ مرکز مهد کودک و پیش‌دبستانی در دو گروه ۳۰ نفری از خانواده‌های عادی و تک‌والدی انتخاب شده‌اند. تعداد ۱۰۰ کودک دختر و پسر نیز در دوره‌ی ابتدایی از ۹ دبستان (نیمی متعلق به خانواده‌های عادی و نیمی دیگر از خانواده‌های تک‌والدی) با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دومرحله‌ای که در مرحله‌ی دوم، روش نمونه‌گیری سیستماتیک داخل خوشه‌ها استفاده شده است، انتخاب گردیدند.

در تحلیل داده‌ها، شیوه‌های توصیفی مانند جداول فراوانی و شاخص‌های آماری نظیر میانگین به کار رفت. برای پاسخ به فرضیه‌های پژوهشی از روش‌های آمار استنباطی مانند χ^2 و آزمون تی وابسته و آزمون K-S^۱ استفاده شده است.

ابزار عمده‌ی این پژوهش، آزمون ترسیم خانواده کرومن، مشاهده و مصاحبه است. نقاشی‌های خانواده در اصل توسط اپل و وولف^۲ پیشنهاد شد اما بعدها به گونه‌ای کامل‌تر به عنوان آزمون نقاشی خانواده (DAF^۳) توسط هال^۴ تدوین گردید. این روش همراه با پیشرفت خانواده درمانی در سال‌های دهه‌ی ۱۹۷۰ و ۱۹۶۰ شهرت چشم‌گیری پیدا کرد. آزمون ترسیم خانواده را لویی کورمن تهیه نموده است. در شکل سنتی این آزمون از کودک خواسته می‌شود که «خانواده‌ات را نقاشی کن». این دستورالعملی است که مولفانی هم‌چون مینکوسکا،

پورو، کان و کاین و گومیل^۵ در فرانسه، اپل^۶ در آمریکا، بارسیلوس^۷ در برزیل و فوکاوا^۸ در ژاپن به کار بسته‌اند. در دستورالعمل‌های جدید کرومن به کودک گفته می‌شود که "یک خانواده را به فکر خودت نقاشی کن" (۱۲). این دستورالعمل آزادی کامل‌تری فراهم می‌سازد و از این راه، تمایلات ناهشیار با سهولت بیشتری بیان می‌شود و همان‌طور که خواهیم دید به این ترتیب است که کودک خواهد توانست از واقعیت فاصله‌ی بیشتری گرفته و مثلاً خانواده‌ای را نقاشی کند که خود در آن جایی ندارد یا در مواردی دیگر، خود را در اشخاص مختلف نقاشی فراقه‌ی کند. اجرای آزمون مستلزم آن است که یک صفحه کاغذ، یک مداد و یک مداد پاک‌کن به کودک داده و به وی گفته شود "یک نقاشی از خانواده‌ات بکش". در اجرای آزمون این پژوهش، قبل از انجام آزمون، رابطه‌ی عاطفی با کودکان توسط آزمونگران که از دو نفر مریان زن تحصیل کرده‌ی دانشگاهی انتخاب شده بودند برقرار شد و بدون اعمال هر گونه فشار براساس رضایت کودکان در محل مهد کودک یا دبستان که از قبل پیش‌بینی شده بود آزمون انجام گرفت. در نمره‌گذاری آزمون بر این نکته تاکید گردید که تفسیر نقاشی‌های فراقه‌ی روی پیوستاری انجام می‌کرد که دامنه‌ی تغییر آن از نمره‌گذاری عینی تا تحلیل شهودی و برداشتی است (۲۰).

روش نمره‌گذاری زیر در چهار مرحله در این پژوهش به کار رفت که عبارتند از: ۱- برداشت کلی ۲- بررسی جزئیات خاص ۳- نمره‌گذاری عینی ۴- یکپارچه کردن. در مرحله‌ی برداشت کلی به بررسی نقاشی به صورت کلی مانند توجه به حالت روانی، پیام کلی و احساسی که نقاشی به بیننده منتقل می‌دهد، پرداخته می‌شود. در بررسی جزئیات خاص، اجزای مختلف نقاشی به روش منطقی تجزیه و تحلیل شد. در این تحلیل بر جنبه‌های غیرمعمول نقاشی مانند اندازه‌ی نقاشی و کیفیت پرداخت به جزئیات مانند ارزش‌سازی توجه گردید. در نمره‌گذاری عینی به فراوانی خصیصه‌های مورد اتفاق در نقاشی خانواده‌ی کودکان مورد آزمون از جمله حذف خود و اعضای بدن،

^۵Minkoska, Porot, Cain and Gomila^۶Apel^۷Barcellos^۸Fukaba^۱Kolmogrov- Smirnov Test^۲Appel and Wolf^۳Draw Family Test^۴Hall

جدول ۱- اطلاعات جمعیت‌شناسی کودکان خانواده‌های تک‌والدی و عادی

مقطع سنی	دختر		پسر		جمع
	خانواده عادی	تک‌والدی	خانواده عادی	تک‌والدی	
پیش‌دبستانی	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۶۰
دبستانی	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۱۰۰
جمع	۴۰	۴۰	۴۰	۴۰	۱۶۰

خود، حذف اعضای بدن، ترسیم والدین با فاصله، تنوع رنگ کمتر، استفاده از رنگ‌های سرد و حذف یکی از والدین در نقاشی است.

جدول ۲- جدول متقاطع به همراه آزمون χ^2 مربوط به تفاوت ترسیم در کودکان عادی و کودکان تک‌والدی در خصیصه‌های مختلف

خصیصه	کودکان عادی	کودکان تک‌والدی	χ^2	P
حذف خود	۶	۲۵	۱۴/۴۴ ^{***}	۰/۰۰۰
عدم حذف خود	۷۴	۵۵		
حذف اعضای بدن	۶	۲۹	۱۹/۳۴ ^{***}	۰/۰۰۰
عدم حذف اعضای بدن	۷۴	۵۱		
ترسیم والدین با فاصله	۲۷	۴۲	۵/۷۳۳*	۰/۰۱۷
ترسیم والدین در کنار هم	۵۳	۳۸		
عدم تنوع رنگ	۹	۲۸	۱۲/۶۹۲ ^{***}	۰/۰۰۰
تنوع رنگ	۷۱	۵۲		
استفاده از رنگ‌های سرد	۲۹	۲۰	۰/۶۶۸ ^{ns}	۰/۶۶۸
عدم استفاده از رنگ سرد	۵۱	۳۰		
حذف والدین	۹	۳۹		
عدم حذف والدین	۷۱	۴۱	۲۶/۷۸۶ ^{***}	۰/۰۰۰

ns معنی‌دار نمی‌باشد ($P > ۰/۰۵$) * در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($P < ۰/۰۵$)

** در سطح ۰/۰۱ معنی‌دار است *** در سطح ۰/۰۰۱ معنی‌دار است ($P < ۰/۰۰۱$)

حذف والدین و استفاده از رنگ‌های سرد استناد شد که به طور دقیق و مشورت با صاحب‌نظران در این خصوص، فراوانی آن‌ها در دو گروه نقاشی کودکان یادداشت شد.

در مرحله‌ی آخر یکپارچه کردن انجام پذیرفت. اطلاعات در سه مرحله‌ی قبلی از طریق مصاحبه با مربیان و خود کودک و بررسی سوابق کودکان در پرونده‌ها انجام شد تا اطمینان بیشتری نسبت به اطلاعات موجود در نقاشی حاصل گردد. جهت محاسبه‌ی پایایی^۱، از افرادی شبیه نمونه‌ها که در تحقیق جزو نمونه نبودند، پیش‌آزمون و آزمون مجدد^۲ به فاصله‌ی ۴ هفته به عمل آمد و پایایی ۰/۸۹ محاسبه شد. از سوی دیگر ضریب پایایی این سؤالات در نمونه‌های تحقیق به وسیله‌ی فرمول آلفای کرونباخ^۳ ۰/۸۷ محاسبه گردید. روایی^۴ آزمون با استفاده از نظر متخصصان در این زمینه در سطح بالایی ارزیابی شد.

هم‌چنین در پژوهش ایپولیتو با استفاده از آزمون کرومن بر روی دو گروه کودکان تک‌والدی و عادی ایتالیایی با استفاده از نظر متخصصان، روایی بالایی گزارش شده است (۱۱). در این مطالعه از مشاهده و مصاحبه هنگام ترسیم نیز استفاده شد. مشاهده‌ی رفتارهای کودک هنگام رسم نقاشی، به خصوص نحوه‌ی کشیدن نقاشی و ترتیب ترسیم افراد خانواده صورت می‌پذیرد. مصاحبه به جهت تقلیل جنبه‌های مشخص تفسیر نقاشی بعد از ترسیم نقاشی به عمل می‌آید که سؤالات آن شامل توصیف کودک از ترسیم خود و این که در ترسیم خانواده کدام فرد مهربان‌تر، کدام کمتر مهربان، کدام خوشبخت‌تر، کدام کمی خوشبخت‌تر و این که در خانه چه کسی از همه بهتر است، می‌باشد. یافته‌های جدول (۱) اطلاعات مربوط به کودکان شرکت‌کننده در پژوهش را نشان می‌دهد.

یافته‌های به دست آمده در جدول (۲) نشان می‌دهد، کودکانی که والدینشان از یکدیگر جدا شده‌اند نسبت به کودکانی که والدینشان با هم زندگی می‌کنند مشکلات بیشتری را نشان می‌دهند که این مشکلات به صورت حذف

¹Validity

²Test Retest

³Cronbach's Alpha

⁴Reliability

P آزمون K-S برابر ۰/۹۴ و تایید فرض صفر در سطح ۰/۰۵ مبنی بر طبیعی بودن داده‌ها و مقدار به دست آمده در آزمون تی وابسته برابر ۰/۹۶۶ حاکی از آن است که تفاوت معنی‌داری در بین کودکان پیش‌دستانی و دبستانی در واکنش به جدایی والدین در نقاشی دیده نشده است و این فرض در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار نمی‌باشد. بررسی تفاوت میانگین‌ها در این زمینه نشانگر آن است که میانگین تعداد خصیصه‌ی نقاشی در کودکان دبستانی بیشتر است.

یافته‌های به دست آمده در جدول (۵) مبنی بر این که کودکانی که والدینشان از هم جدا شده‌اند نگرش منفی بیشتری نسبت به والدین خود دارند نشانگر آن است که با توجه به این که مقدار χ^2 برابر ۱۷/۱۷ است، بنا بر این فرض در سطح ۰/۰۰۱ معنی‌دار است. به این معنی که کودکان خانواده‌های تک والدی نگرش منفی بیشتری نسبت به والدین در نقاشی خانواده بروز می‌دهند.

جدول ۴- نتایج آزمون تی وابسته، مربوط به تفاوت در ترسیم نقاشی در کودکان عادی و کودکان تک والدی بر حسب مقطع تحصیلی در خصیصه‌های مورد مطالعه

جمع	دبستان	پیش‌دستانی	خصیصه‌های نقاشی
۳۹	۱۹	۲۰	حذف یکی از والدین
۱۸	۱۴	۴	عدم تناسب با سن
۵۰	۲۹	۲۱	استفاده از رنگ‌های سرد
۲۸	۱۵	۱۳	عدم تنوع رنگ در نقاشی
۴۲	۱۸	۲۴	ترسیم والدین با فاصله
۲۹	۱۳	۱۶	حذف اعضای بدن در نقاشی
۲۵	۱۵	۱۰	حذف خود از نقاشی
۲۳۱	۱۲۳	۱۰۸	جمع
	۶		درجه‌ی آزادی
	۰/۹۶۶		آماره تی
	۰/۳۷۲		سطح معنی‌داری

یافته‌های به دست آمده در جدول (۳) نشان می‌دهد دختران خانواده‌های تک‌والدی در آزمون ترسیم خانواده مشکلات بیشتری را نسبت به پسران نشان می‌دهند. با توجه به داده‌های دو گروه پسر و دختر که طبیعی می‌باشد (برای تایید طبیعی بودن داده‌ها از آزمون K-S استفاده شده است) و معنی‌داری آزمون K-S برابر ۰/۹۶ و تایید فرض صفر در سطح ۰/۰۵ مبنی بر طبیعی بودن داده‌ها و مقدار به دست آمده در آزمون تی وابسته برابر ۱/۷۷۵، حاکی از آن است که اختلاف تعداد خصیصه‌های موجود در ترسیم نقاشی در دختران و پسران خانواده‌های عادی و تک‌والدی در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار نمی‌باشد. بررسی تفاوت میانگین‌ها در این زمینه نشانگر آن است که میانگین تعداد نقاشی در پسران بیشتر است.

جدول ۳- نتایج آزمون تی وابسته، مربوط به تفاوت در ترسیم نقاشی در خصیصه‌های مورد مطالعه در کودکان عادی و کودکان تک‌والدی بر حسب جنسیت

جمع	پسر	دختر	خصیصه‌های نقاشی
۳۹	۲۱	۱۸	حذف یکی از والدین
۱۸	۱۱	۷	عدم تناسب با سن
۵۰	۲۶	۲۴	استفاده از رنگ‌های سرد
۲۸	۱۸	۱۰	عدم تنوع رنگ در نقاشی
۴۲	۲۴	۱۸	ترسیم والدین با فاصله
۲۹	۱۷	۱۲	حذف اعضای بدن در نقاشی
۲۵	۱۴	۱۱	حذف خود از نقاشی
۲۳۱	۱۳۱	۱۰۰	جمع
	۶		درجه‌ی آزادی
	۱/۷۷۵		آماره تی
	۰/۱۲۶		سطح معنی‌داری

یافته‌های به دست آمده در جدول (۴) مبنی بر این که کودکان پیش‌دستانی بیشتر از کودکان دبستانی واکنش‌های خود را نسبت به جدایی والدین در نقاشی‌هایشان منعکس می‌کنند، با توجه به داده‌های دو گروه پسر و دختر، طبیعی می‌باشد (برای تایید طبیعی بودن داده‌ها از آزمون K-S استفاده شده است).

خانواده‌های تک‌والدی در نقاشی‌های خود بیشتر به ترسیم والدین خود به صورت جدا از هم و با فاصله اقدام می‌کنند و این یافته با مطالعه‌ی ایپولیتو هم‌خوانی دارد (۱۱).

از نتایج تحقیقات انجام شده در خصوص حذف والدین از نقاشی خانواده، مطالعه‌ی قاسم‌زاده نشان داد که کودکان نگرش منفی خود را نسبت به والدین به این گونه جلوه‌گر می‌نمایند (۱۵) که با آزمون فرضیه‌ی این پژوهش مبنی بر حذف یکی از والدین در نقاشی توسط کودکان خانواده‌های تک‌والدی هم‌خوانی دارد. از دیگر نتایج این پژوهش می‌توان به عدم تفاوت در بروز ملاک‌های مذکور در نقاشی‌های دختران و پسران و کودکان پیش‌دبستانی و دبستانی اشاره کرد که این یافته با مطالعات چرنی مغایرت دارد و می‌تواند ناشی از مسایل فرهنگی و نوع نگاه جنسیتی به الگوهای جنسی باشد.

هم‌چنین در برخی مطالعات، پسران بیشتر از دختران در نقاشی خانواده به حذف خود اقدام کرده بودند. به طور کلی مطالعات انجام شده در این رابطه نشان می‌دهند که از نقاشی کودکان می‌توان به عنوان ابزاری جهت سنجش برخی از ویژگی‌های شناختی، عاطفی و انگیزه‌های ناهشیار شخصیتی استفاده کرد (۴، ۱۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴).

باید دانست که کاربرد نقاشی به عنوان ابزار شناخت خصایص کودکان با پاره‌ای از محدودیت‌ها همراه است که تاثیر عوامل فرهنگی بر ویژگی‌های نقاشی کودکان و دشواری تدوین روش‌های عینی سنجش از جمله‌ی این محدودیت‌ها است. بنا بر این پیشنهاد می‌شود که برای ارزیابی نقاشی کودکان سنین مختلف ایرانی معیارهای عینی مبتنی بر مطالعات علمی و تجربی فراهم شود و بر اساس روش‌های آماری هنجاریابی گردد.

نکته‌ی دیگری که باید بر آن تاکید نمود این است که نقاشی کودکان فقط یک وسیله‌ی پرورش خلاقیت و پختگی کودک نیست بلکه آن را باید به عنوان وسیله‌ی تحقیق و مبادله با محیط اجتماعی و دنیای بزرگسالان اطراف کودک دانست و به عنوان نشانه‌ای از حالات عاطفی کودک در نظر گرفت که توجه به آن در آموزش و پرورش با نتایج مثبتی همراه است.

جدول ۵- نتایج آزمون مربوط به بروز نگرش منفی نسبت به

والدین در ترسیم کودکان خانواده‌های عادی و تک‌والدی

نگرش وضعیت خانواده	نگرش منفی نسبت به والدین	عدم نگرش منفی نسبت به والدین	جمع
عادی	۲۲	۵۸	۸۰
تک‌والدی	۴۸	۳۲	۸۰
جمع	۷۰	۹۰	۱۶۰
درجه‌ی آزادی	۱		
آماره ۲	۱۷/۱۷		
سطح معنی‌داری	۰/۰۰۰		

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که کودکان خانواده‌های تک‌والدی بیشتر از کودکان خانواده‌های عادی، واکنش‌های عاطفی خود را نسبت به خانواده و اعضای آن نشان می‌دهند و فهم و شناخت کودکان دو گروه از وضع موجود خانواده متفاوت است. آزمون فرضیه‌ها اذعان می‌دارد که کودکان خانواده‌های تک‌والدی در مقایسه با کودکان خانواده‌های عادی بیشتر به حذف خود در نقاشی، حذف اعضای بدن، ترسیم با فاصله‌ی والدین، تنوع رنگ کمتر و حذف یکی از والدین می‌پردازند و نگرش منفی آنان نسبت به والدین در نقاشی خانواده بیشتر است که این موضوع با بسیاری از مطالعات انجام شده در داخل و خارج از کشور هم‌خوانی دارد (۱۱، ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۰). از یافته‌های دیگر این پژوهش این است که در نقاشی‌های کودکان خانواده‌های تک‌والدی، حذف خود از نقاشی بیشتر دیده می‌شود. پژوهش‌های ایپولیتو و بورکیت بر روی کودکان تک‌والدی تایید کننده‌ی نتایج این پژوهش است (۱۱، ۱۷).

مطالعات انجام شده در مورد نقاشی خانواده حاکی از آن است که والدین از هم جدا شده در نقاشی کودک نیز جدای از هم ترسیم می‌شوند. در بعضی بررسی‌ها کودک امکان دارد که آن‌ها را به صورت زوج و با هم نشان دهد که بیانگر تمایل و آرزوی او برای دیدن پدر و مادر به صورت همبسته است (۸). نتیجه‌ی آزمون این فرضیه، نشانگر آن است که کودکان

تشکر و قدردانی

از همکاری بی دریغ خانم‌ها سهیلا شکبیا و روژین پاک‌نهاد و نیز تمام کودکان و مربیان و معلمان مراکز پیش دبستانی و دبستانی و مسئولین سازمان‌های آموزش و پرورش و بهزیستی شهرستان سنندج صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم.

شایان ذکر است که مطالعه‌ی حاضر بدون حمایت مالی نهاد خاصی انجام پذیرفته و با منافع نویسنده هیچ‌گونه ارتباطی نداشته است.

References

1. Ivashkerich O. Drawing in children's lives. In: Fineberg J (editor). When we were young new perspectives on the art of the child. Berkeley, CA: University of California press; 2006: 45-59.
2. Rose SE, Jolley RP, Burkitt E. A review of children's, teachers' and parent's influences on children's drawing experience. *Int J Art Design Educ* 2006; 25(3): 341-9.
3. Baghban M. The role of drawing in the development of writing young children. *J Young Children* 2007; 62(1): 20-6.
4. Fleming KK. What are they telling us? The importance of children's drawings. [cited 2008 Dec 10]. Available from: URL; <http://www.eric.ed.gov>
5. Bhroin MN. A slice of life: The interrelationships among art, play and the real life of the young child. *J Educ Art* 2007; 16(8): 24-7.
6. Coates E, Coates A. Young children talking and drawing. *Int J Early Year Educ* 2006; 4(3): 221-44.
7. Kathy R. Young children drawing: The Significance. Proceeding of the British Educational Research Association Annual Conference; 2001; British. College of Riponand York; 2001: 13-5.
8. Olivio Ferari A. [Drawing and its concepts]. Sarafan A. (translator). Tehran: Diba; 1988: 15-115. (Persian)
9. Cote CA, Golbeck S. Pre-schooler's feature placement on own and other's drawings. *Int J Early Years Educ* 2007; 15(3): 231-43.
10. Askari Y. [Comparing the families test which child's father is schizophrenic and healthy family]. MA. Dissertation. Tehran: Allameh Tabatabaei University, College of psychology, 1995: 105-35. (Persian)
11. Ippolito A. The effect of parent separation on children. [cited 2008 Nov 10]. Available from: URL; http://www.forensicpsychology.it/numero%20002/ippol_ing.htm
12. Corman L. [Child drawing, application of drawing test of family in a clinic]. Dadstan P, Mansour M. (translators). 5th ed. Tehran: Roshd; 2009: 25-32. (Persian)
13. Isaacs MB, Levin IR. Who's in my family? A longitudinal study of drawing of children of divorce. *J Divorce* 1984; 7(4): 1-21.
14. Marzo S. Children in Step families. [cited 2008 Dec 10]. Available from: URL; http://www.forensicpsychology.it/numero%20002/mar_ing.htm
15. Ghasemzadeh F. [A portray a family in child drawing]. *Journal of healthy society* 1996; 4(17): 66-9. (Persian)
16. Cherney ID, Seiwert CS, Dickey TM, Flichtbeil JD. Children's drawings: A mirror to their minds. *J Educ Psychol* 2006; 26(1): 127-42 .
17. Burkitt E, Barnett N. The effects of brief and elaborate mood induction procedures on the size of young children's drawings. *J Educ Psychol* 2006; 26(1): 93-108.
18. Burkitt E, Barrett MA. The effect of affective characterization on the use of size and coloring drawings produced by children in the absence of a model. *J Educ Psychol* 2004; 24(3): 315-43.
19. Harrison IJ, Clarke I, Ungerer JA. Childrens' drawings provide a new perspective on teacher-child relationship quality and school adjustment. *J Early Childhood Res* 2007; 22(1): 55-71.
20. Gari GM. [Handbook of psychology test]. Sharifi HP. (translator). Tehran: Roshd; 1990: 259-304. (Persian)

21. Thomas G, Silk A. [An introduction to psychology of child drawings]. Mokhber A. (translator). Tehran: Tarhe-No; 1990: 45-98. (Persian)
22. Edens K, Potter E. The relationship of drawing and mathematical problem solving: "Draw for math" tasks. J Issues Res Art Educ 2007; 48(3): 282-98.
23. Frisch NS. Drawing in preschools: A didactic experience. Int J Art Design Educ 2006; 25 (1): 14-85.
24. Cugmas Z. Representation of the child's social behavior and attachment to the kindergarten teacher in their drawing. J Early Child Dev Care 2004; 174(1): 13-30.

Archive of SID